

יוסיף דעת

"שבשבתא כיוון דעל - על"

יפה אמרה זו "שבשבתא כיוון דעל - על" של רב דימי מנהרדעא המוכרת במסכת בבא בתרא (כא, א), עד היום. אף שהיא עצמה נשתבשה בחלקה היום, ובעוד במקורה הכוונה כי דבר משובש שנכנס והשתרש, קשה להוציאו ולשרשו, ומקור הדברים בדעות ההלכות שם כנגמרא בין רבא לרב דימי האם עדיף מורה לתלמידים שגורם ואינו מדייק כיוון ש"שבשבתא ממילא נפקא" - המעויות ממילא יתבררו בהמשך הלימוד, או שעדיף המדייק ואינו גורם, שכן "שבשבתא כיוון דעל - על", ביחוד בקרב תלמידים צעירים שהמעויות משתרות בלבם לעולם וקשה לעוקרן; הרי שכיום יש שראויים כזה מעין השלמה עם המציאות, כנכתב ב"מילון ארמי ערבי": "לאחר ששיגאה השתרשה בציבור, מוטב לקבל אותה ולא לנסות לעוקרה". דעתו של רב דימי התקבלה על פני דעת רבא, כפי שכתב הרמ"ה משלושה מעמדים: "הרא דסלקא שמתא כרדריה, ועוד דמסתבר טעמיה, ועוד דקא מייחנן האי עובדא דיואב לסיוע", וכן נפסק בשולחן ערוך (י"ד סימן רמה).

הרוקנים ימצאו שיבוש לשוני במשפט עצמו, מעין 'אליה וקין בה', שהרי שבשבתא בארמית היא מיון נקבה, וראיה לכך מרבירי רבא החולק על רב דימי "שבשבתא ממילא נפקא" בלשון נקבה, ולא 'נפק' בלשון זכר, ואם כן היה צריך לומר "שבשבתא כיוון דעל - עלת", ולא 'על' בלשון זכר, שכן מצינו במסכת בבא קמא (פג, ג) "ההיא איתתא דעלת למיפא בההוא ביתא", והרי שבנקבה נאמרת תיבת 'עלת'. ולא מסתבר לומר שהכוונה על האדם הזכר שעל בטעות, כלומר "שבשבתא כיוון דעל" האדם בו, "על" - כבר שקע בו, שכן משמעות המשפט שהשבשבתא נשתקפה בו, ולא להדיף. יש שגרסו ואמרו "שבשבתא" ביו"ד, ומשמעות התיבה זמורות וענפים, כמובא פעמים רבות בש"ס (בנון בב"ק קנ"ג, א"ב וכן שבשבתא מאריסא, ורש"י בנייר לה, ב ביאר "שבשבתא" - זמורות), ומסתבר לפי זה שהפתגם היה שגור בפי הבריות מעין משל הדיוט למלכודת של עופות העושה מענפים, ומשמעות המשפט: "שבשבתא" - מלכודת הענפים, "כיוון דעל" - כיוון שהציפור נתפסה בפה היוקשים, "על" - לכודה היא ואין ביכולתה להשתחרר. רב דימי השתמש בפתגם השגור כמשל לשיבוש שמשחקנים כוכרין האדם ואי אפשר להוציאם מן הלב, כאותו עוף שנלכד במלכודת ואין ביכולתו לצאת ממשם לעולם. ואולי היתה זו השוהב נגדית לדברי רבא כי "שבשבתא ממילא נפקא", והוא השוב שאי אפשר להימלט מהמעויות, כשם שהעוף אינו יכול להימלט מהמלכודת. ראוי לציון את היעב"ה, שהיה דייקן בלשונו, וכאשר הוכיח בספריו את המשפט הלוה, דייק לכתוב: "שבשבתא כיוון דעל על". (ראה "שאלת יעב"ה" במפתח, והקדמה ל"לוח אר"ש" במאמרו הנזכר גר' ח"ה "אנב הרפ"ה שבשבתא כיוון דעל על, שנכשל אפילו בדברים פשוטים שהם ממלאכתו").

ייתכן אף לומר, שבאופן מכוון שישו כנגמרא את הלשון, כדי להוכיח מתוך המשפט עצמו את השיבוש, כאילו נאמרה האמרה בבדיחות-הדעת, להראות מיניה וביה דוגמה של שיבוש שגור שהשתרש וקשה להתנתק ממנו. ולפלא שבכל מהדורות הש"ס ברפום ובכתב-ידה, הגרסה היא "דעל על" ולא "עלת" (בכתב-יד פרוז שנת ה'צ"ז, נכתב: "שבשבתא ממילא נפק... שבשבתא כיוון דעל על"). דומה לכך הוא הביטוי "טעות גדולה", שהוא עצמו מוטעה, אולי במכוון, במקום "טעות גדולה", ומכאן נוצר הביטוי באדיש: "טעותים גדולים" בלשון זכר, וכמו גם בלשון זו השמות "זכותים" (ומכאן יזכרו י"ג עילוי במקום 'בן' בלשון נקבה), "שבשבת" "מלתים" וכדומה.

וסיפור נאה בעניין, סיפר המגיד הנודע רבי בן-ציון ידלר בספרו "בטוב ירושלים": סיפר לי הרב ג'ר' יצחק שלמה בלויא, כי בימים ההם נכנס אל הגר"ש [- הגאון רבי שמואל סלנט] המייסד הראשי של לשונם - ואינו רוצה להוכיח את שמו, כי ידוע הוא [- הכוונה כמובן לאלעזר בן-יהודה], ואתן סימן בזה שהדרך בין "נחלת שבעה" עד רח' קינן ג'ורג' נקראת כיום על שמו, וסימנא מילתא, כי שם מקור כל הפריצות והחילול שבת, וכל הרוצה לנסוע במקסי בשבת יורד לשם (איש זה מת בשבת קודש וקולמוסו בידו) - ובדבריו פאר את לשונו שרובו ככולו לשון הקודש הוא, ומען לפני הרב, למה אין תלמידי התורה מלמדים בלשון העברית. הגר"ש ענה לו בחכמתו: "המובחר שבמשפחות הוא היין, ולכל דבר שבקדושה אנו נוטלים אותו ל"קדושה" ל"הברכה" ולברכת המזון, למילה ולשואוין, אך ראה זה פלא: רק נגע מחלל שבת בפרהסיא במשקה זה, מיד נאסר, ולפעמים יש לך שאין יין אחר, אנו מקדשים ומבדילים על חמר מדינה ולא על יין אסור זה". כן הדבר - הוסיף רבי שמואל - בלשונכם, אפילו יאמר כדברך שיש בה מלשון הקודש, אבל אחר שאתם, מהללים שבת ועוברי עבירות, משתמשים בה ומקיימים את החינוך הפושט, נאסרו לדבר בה". כיון ששמעו אותו רשע את תשובתו הפיקחת של רבי שמואל, חרה אפו ואמר בחוצפה: "מעולם לא האמנתי שאשבע מרוב שמוחים כאלה", אך רבי שמואל הגיב בבדיחותא: "מעולם לא ידעתי שמר אינו יודע לדבר עברית כלל, ואומר שמוחים במקום שמויות". האיש הסתלק משם בעברה ועם, ואח"כ שפך בו חוצפה בעתון שלו הנקרא "האור" [אבי היה קורא לו "החושף"] על הגר"ש וכל גדולי ירושלים.

*

בגיליון הקודם הבאנו דוגמאות רבות לשיבושים נפוצים שהשתרשו בקרב החמוץ, עד שקשה לשרשם ולעוקרם, והלחן דוגמאות נוספות:

מְלָה בַסְלַע

הביטוי "מלה בסלע" קיבל היום משמעות שונה ממקורו וכמעט הפוכה.

מקור הביטוי בדברי הגמרא במגילה (יה, א) "כי אתא רב דימי אמר, אמרי במערבא (בארץ ישראל) 'מְלָה בַסְלַע, מְשִׁתְּוֹקָא בְּתַרְיָן'", כלומר אם ערך הדיבור הוא סלע, הרי שערך השתיקה כפול ושוויה שתי סלעים (סלע במשמעות של גוש אבן גדולה נכתבת בלשון זכר, אולם סלע של ח"ל במשמעות של מטבע כסף בתקופתם השווה לשקל שבתורה ובו ארבעה דינרים, נכתב בלשון זכר ונקבה, כמו "חמישה סלעים", וכן נכתב "בתרין" שהוא לשון נקבה, וכן בשקלים פ"ב מ"ד: "זה מביא בסלע וזה מביא בשתיים וזה בשלש"), ובדומה לו הפתגם "אם הדיבור שווה כסף, איז השתיקה שווה זהב". משמעות ה'מלה' כאן היא דיבור, כמו בלשון המקרא 'וּמְלִיתִי על לשוני' בשמואל, וכן בתהלים "כי אין מְלָה בַלְשׁוֹנִי הֵן ה' ידעה כִּלְמָה" והכוונה לדיבור, כלומר בטרם אני חושב להביע את הדברים שבמחשבותי, אתה כבר יודע מה כרוצני לומר אף שאין ביכולתי לשטוח בפניך את הדברים; ואין משמעות ה'מלה' לתיבה אחת, כפי המשמעות שהתפתחה לאחר תקופת חז"ל, וזה מובנה היום.

אולם כיום השמיטו את חלקו השני של המאמר 'מְשִׁתְּוֹקָא בְּתַרְיָן', והותירו רק את חלקו הראשון 'מלה בסלע' (וכיום כבר כותבים אותה מלאה יו"ד - "מילה", ושלא כדון הוא, שכן שורשה מל"ל ולכן חסרה יו"ד בשונה ממילה של בית שהיא מלאה), והשתבש החלוטין בפי הבריות כיום לפתגם "כל מילה בסלע" במשמעות הפוכה שלכל מילה יש חשיבות רבה, ובכך מפרשים בטעות את 'מילה' במשמעות המאוחרת של תיבה בודדת אחת, ואת סלע מפרשים כפשוטה אבן גדולה, וכך יצאה המשמעות שכל מילה בודדת של פלוני ראויה להיחקק בסלע וחשובה עד מאוד...

יש ששיערו כיוון מחודש נוסף לביאור מאמר רב דימי, בכך שמלה הכוונה לעץ ה'מְלִיתִי' (שגועו קשה ואיתן, ומכניים ממנו

קשתות וידידת של כלים או גרזנים [יש לומר גְרִזִים ולא גְרִזִים כפי השגור] הדרושות חוץ ועמידות גבוהה) לעומת עץ המשתוקא הוא מסטיכי שמוזכר בספר הערוך שרף הנוטף ממין עץ, והוא העץ שנקרא בימינו "אלת המסטיק", ורש"י במסכת ביצה (ג, ב) כותב שבבלשון ערבי הוא נקרא 'מוסוסק' כתיב אחר של מסטיכי, ומהשרף שנוטף מהעץ היו מכינים דבק להדביק קערות חסר שנסברו. משמעות המשפט הוא אפוא "מִילָה בסלע" - אם עץ המילה שווה סלע (ולפי זה יש לכתוב מילה מלאה יו"ד. לסימון ציור), אזי עץ ה'מְשִׁתְּוֹקָא' שווה שיניים. ונוצר כאן אפוא מעין משחק מלים של משמעות כפולה למלים בעלות צליל דומה, כדי להעביר את המסר כי השתיקה טובה מן הדיבור.

בגילופין

כינוי זה 'בגילופין' ממשש היום לתיאור אדם שנמצא תחת השפעת יין או משקאות חריפים, והוא שרוי בשכרות קלה. אולם במקור המלה בלשון ארמית, משמעות השורש ג"ל' לדבר חרות וחקוק באבן או במתכת, ומכאן נוצרה המלה 'גלופה' ללוח הדפסה, שבו מבליטים במצעות הרישה בצדו השני אותיות או צורה, והן נחקקות בדף המודפס. וכן בירושלמי נדה (פ"ד ה"ז): "וגליפא יתהון בגילופין במאני אברא ופרזלא" כלומר גילף וחקק אותם בציוורים בכלי עופרת וברזל. וכן תרגם אונקלוס את התיבות "פתגמי חותם" - 'בגלף דעוקא', ומביאו רש"י שם ומבאר: "חרוצות האותיות בתוכן כמו שחרוצין חותמי טבעות שהם לחתום אגרות, כתב ניכר ומפורש". גם בזוהר ובספרי המקובלים משתמשים בכינוי זה לציוורים עילאיים בתיקון העליון, וכן פזמון "בני היכלא" של האריז"ל לסעודה שלישית "יהון הכא בהאי תכא דבה מלאכ בגילופין", כלומר יהיו כאן (בני היכלא) בזה השולחן, שבו שם המלך מגולף וחקוק, שאו הוא זמן התגלות הקב"ה.

יש הסבורים, כי המשכילים הדביקו בולזל לחסידים את הכינוי 'בגילופין', כיוון שהיו מאריכים בסעודה שלישית עד צאת הכוכבים לדעת רבנו תם, וכאשר באו הללו לתפילת

מעריב וראו אותם יושבים ומיטיבים את לבם בין, ושמעו אותם מזמרים את הזמר "בני היכלא", היו אומרים עליהם בולזל שהם נמצאים עתה 'בגילופין', ומכאן נוצר הכינוי לאדם שתיי (ומכאן נוצר הכינוי 'גילופין טיש' שבחצר צאנזקלויזנברג למשתה היין בפורים).

יש שרצו למצוא מקור מאוחר אך חיובי לכינוי זה בספר "פרי צדיק" לרבי צדוק הכהן מלובלין (פרשת בהר פסוק טו), שם מסביר מדוע יש להיות בגילופין בסעודה שלישית, על-פי דברי הגמרא בברכות (נח, א) על רב ששת שהיה סגי נהור ויצא לקבל את פני המלך, וכאשר שמע רעש אמר שאין זה המלך, רק כאשר שמע קול דממה דקה, כי מלכותא דארעא כן מלכותא דרביקעא, וכן נאמר "לא ברוח ה' וגו' לא ברעש ה' וגו' לא באש ה' ואחר האש קול דממה דקה", ואלו שלושת הזמנים רוח, רעש ואש, הם שלושת הימים שלפני השבת ואחריה, והשבת עצמה היא בחינת קול דממה דקה, ואין צריך לעשות כלום דאז אתי מלאכ, אבל בסעודה שלישית בזמן שמתחילה לצאת, אז הוא בבחינת אתי מלאכ, "אבל צריך להיות בשמחה וכו' ואחר כך היא יותר בשמחה, ועל ידי זה מגיע יותר ויותר אליו היראה, והוא דבי' מלאכ, ורק דצ"ל בגילופין", אבל לא כתב שהכוונה למצב של שכרות, וייתכן שכוונתו למצב של התגלות בשמחה, ובמשמעותו המקורית של גילופין.

כיום כבר נקבע הביטוי 'בגילופין' גם בחוק האורח, כגון נהיגה בשכרות במצב של 'גילופין', אולם עדיין לא כולם מכירים את הביטוי במשמעות זו. בעבר התפרסמה ידיעה על "נהג שדרס עוברי-אורח בראשון לציון בזמן שהיה בגילופין", והקוראים התוכוהו כינהם במשמעות הידיעה, שכן היו סבורים כי 'גילופין' הוא שם מקום בארץ, ואי"ס הדברים נסתרים מיניה וביה, האם בראשון לציון אי פעם הדבר, או בגילופין... והלעגנים שבהם טענו בכלל גילופין הוא שם של רכב מסוים, ובו נהג הפוגע...

רְבָה - מיני מרקחת

השם הנפוץ כיום למרקחת או ממרח של פירות מבושלים

פירשו רוב הראשונים (ראה רשב"ם, חזקוני, ספורנו ועוד), ואף רש"י שפירש "כסוף הוא לשון אגם" ומסמך לזה את הפסוק בישיעה (יש' ו) "קנה וסוף קמלו", גם כן כוונתו לאזור הצמחייה שמוחוץ למים (כמו בקידושין סב, א' לא אמר רבי אליעזר כי יעקב אלא בשבחה, אבל באגם לא, רב יוסף אמר אפילו באגם", והתבאר שם שהוא ליטנא דבוצלא - לשון צמיחה, מלשון מקרא 'הלכו כן כאגמון ראשו', כצמח דך שנראה כאילו מוכפף ראשו), ולא אגם במשמעו המקראי מקווה מים (כמו בישיעה "אֲשִׁים מְדַבֵּר לְאֲגָמִים", ובצורה דומה לזה בתהלים "יָגֵם מְדַבֵּר לְאֲגָמִים", וכן שם בתהלים 'הַהֲפִיץ הַצֹּר אֲגָמִים', ובישיעה 'וְשָׁמְתָהּ לְמוֹרֵשׁ כַּפֵּי אֲגָמִים מִיָּם' ועוד. וייתכן שבמקרא הוא מתפרש למקווה מים, כי הוא בא בדרך כלל בצירוף 'אגם מים', אבל אגם סתם מתפרש בלשון חז"ל לאזור הצמחייה), וכך פירש שם בישיעה: "אגם של עצי ערבה וקנים בקיין, והוא קנה וסוף דקרא. קנה קנים, סוף ערבה דקה", וכן מציינו דרש"י, (נא, לב) שאגם במשמעו צמח (ולא כפי שכתב רבידוקי רש"י שכוונת רש"י "שאין פירוש סוף קנים אלא לשון אגם", ולדעתו האגם נקרא בהשאלה על-שם הקנים שבשפתו, ורש"י בא להדגיש שהוא לשון אגם ולא קנים, ואת הפסוק בישיעה הביא רק כדמיון). וכן במסכת סוטה (כ, ב) "נחלקו רבי אלעזר ורבי שמעון בר נחמני היכן הניחה את התיבה, וגם משם משמע שהתיבה הונחה מחוץ למים ולא כפי השגור כיום, אם כי אבריעורא כתב שהסוף צמח מן היאור, וייתכן שכוונתו שהיו מעט מים בשפת היאור שם צמחו הקנים, וביניהם הניחה את התיבה, וכן גם יתבאר לשון הפסוק בהמשך שנקרא משה: "כי מן המים מְשִׁיתָהוּ".

יש גם לדקדק ולהסביר בפשוטו של מקרא, וביחוד לתלמידים, כי תיבה שלחה את שפחתה כדי לקחת את התיבה, ומרשש אגדה ששלחה את ידה והשתרבה אמות הרבה. ורבות יש לכתוב על צורת לימוד זו של הדגשת המדרש והעדפתם על-פני הפשט, וכך אין מרגילים את התלמידים להבין את משמעות התיבות, שורשיהן וגורותיהן, וחבל. כתיבת אמתה אפשר להדגים זאת לתלמידים, בכך שהיא מנוקדת 'אֲמַתָּה' כמ"ם רפה מהשם 'אֲמֹתָ', כפי ש"עצמו מעיר על פירושה האגדה של חז"ל שאם הוא לשון יד, 'היה לו להנדה אמתה מ"ם דגושה" מתיבת 'אֲמֹתָ' (על-שם הדי שנקראת אמה כמו 'אמתהדי', ומכאן המידה אמה מנידת הדי במאבעע המוכיחה שנקראת אמה ועד המרפס במקום קיפול הדי, שם המוכר כה נבא בשבט ערובי פ"ה ו"ו יומכני פי"ד ע"ד מרפסין). וגם אֲמַת המים נקראת על שמה, מפני שהיו גרילים לחפור תעלת מים שמידתה היתה בעומק אמה וברוחב אמה, והריבוע א"פירש שהוא מלשון אמת הדי, שכן כל אמת המים משוכה ומתפשטת כרוע של אדם).

דינאל

הניקוד הנכון של השם הוא דִּינְאֵל וְלֹא דִּינְיָאֵל כפי השגור, ואף שלכאורה הוא דומה לשמות מינאל וגבריאל, נתנאל וענתאל ודומיהם, השם דינאל מנוקד בתנ"ך באופן חריג ביו"ד צרויה, והאל"ף אינה נשמעת. וכבר העיר על כך ה'רד"ש' בלשון רבי משה אברכיב בעל "גט פשוט" ו"שמות בארץ" (גיסו של רבי משה גלנטי הרב המג"ו וממלא מקומו כראשון לציון והאש הישיבה בירושלים) בספרו "עודת נשים" לתקנת עגונות: "וגם ראינו דבשם דינאל כתוב מלא יוד, והיוד היא נעה ונקודה בצירי, והאלף היא נחה ואינה נרגשת. אמנם העולם קוראים בשיבוש דנאל היוד נחה והאלף נעה", והוא כתוב שם שהראנ"ח (רבי אליהו ב"ר חיים החכם באשי בקושטא בדורו של הכית יוסף) צידד לכתוב שם גיטין, באחד 'דינאל' ובשנייה 'דנאל' (כספר "יד אהרן" לרבי אהרן אלאנדארי, אבן העזר המלות גיטין בשם 'דינאל', הביא את דעות הפוסקים בעניין, ובעל "בית שמואל" האריך בדבר בשמות אנשים סוף את ד'). השם משמש בתנ"ך לארבעה אנשים (כספרי דינאל, יחזקאל, עזרא, נחמיה), ובראשם דינאל איש חמודות, שגם ספרו דינאל נזכר ובו ע"ד פעמים, ובכולם הניקוד הוא דִּינְאֵל ביו"ד צרויה והאל"ף נחה.

אולם השם מוזכר גם בספרי יחזקאל (יד, יד, ט) בין נז לבין איוב, כדוגמה לשלושה אנשים שהצילו בצדקתם את עצמם לבד, ושם הכתיב הוא 'דנאל' והקרי דינאל כאמור; אך נבואה נוספת של יחזקאל (כה, ג), נזכר 'דנאל' כדוגמה לחכם מופלג ונודע, ומפתיע לגלות שם את צורת השם: "חכם אתה מְדַבֵּר", והקרי 'מְדַבֵּר' כפי השגור כיום. חז"ל מזהים את דינאל זה עם דינאל איש חמודות, אף שהיה צעיר לימים בימי יחזקאל הנביא, שכן אף הוא כתיב איוב ראו שלושה עולמות, ישיבו, בחורבן ושוב ביישובו. בפשוטו של מקרא יש שהניחו כי מדובר בחכם קדמון שלא משראל בעל שם זה, ואכן בכתיב העיר אגורית שבסוריה, שם נתגלו שירי עילייה של הכנעניים, מסופר על דמות מופת בשם 'דנאל'; שהיה איש חסד ועשה משפט צדק ליתומים (כפי שגם ייתכן שהגוי שמו 'דנאל' השפיע אחר-כך גם על דינאל איש חמודות שנקרא דינאל כפי הבריות, ומכאן השם הנפוץ כיום (ראה הקדמה ל"דעת מקרא" דינאל).

גיהנם

מקום זה, שהוא מקום משפט הרשעים, מוזכר לראשונה במשנה במסכת עדויות (פ"ב מ"י): "משפט רשעים בגיהנם שנים

עשר חדש, שנאמר והיה מדי חודש בחדשו"ו. הניקוד הקדום של המלה בלשון חכמים היה כנראה גיהנם בקמץ (כפי הניקוד במשנה בכתב-יד קויפמאן ועוד, וכן ב"מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי" שם הובאו מקטעי גניזה של המשנה והתוספתא בניקוד הבבלי, ובכולם הנו"ן קמוצה - נזכר ב'ארשנו רענה' עמ' ריא), וכך ניקדו בסידורים 'קבל יעקוב עונשם' שבו שוקמו מדרקדי אשכנז ו'זמן הענא (הר"ה) בסידורו "בית תפילה", ור' זליגמן בר בסידורו "עבודת ישראל" והחליפו את הניקוד לחולם, כדי להתאימו לניסוח המקרא שבו נזכר מקום בירושלים בשם "גֵּי בְּרִיָּהֲגֵם" ששם היו מעבירים נזכר גם ביהושע כסימון הגבול). מאז נקבע כך שם המקום כפי רוב האשכנזים, ואף חלק הספרדים כיום הושפעו היום, על אף שהיו גרילים בעבר לקראו בנו"ן קמוצה (כפי שהורו הפייטן רבי דוד בן-יהושע ממרוקו "קבל יקבלו עונשם ודינם. בחיובם הקבר ודבריה של גיהנם", ראה 'תהלה לדוד' מהר"ח עמ' 173). אולם בסידורי הספרדים, ואף בחלק מסידורי האשכנזים נותר הניקוד בקמץ, כמו בחלק מסידורי חב"ד נזכר ב"שערי הכולל" (קוני הסידור עמ' תמט).

היעיב"ו (לוח ארש"י פי' קעד) דחה את תיקונם של מדרקדים אלו, והוא מחלק בין גיהנם שבלשון חז"ל לשם המקום הנוכח במקרא, ולדעתו יש להמשיך לקראו בקמץ. ואף שבמסכת סוכה (כז, ט) אמרו "שתי תמרות יש בגיא בן הנום ועולה עשן מביניהם, והיו ששינוי ציני הנה ברזל כישרות זו היא פתחה של גיהנם", מכל מקום לא היינו הגיהנם הנרצה בכל מקום מדברי חז"ל, ולא אמרו שם אלא זהו פתחה של גיהנם, אמנם כלי ספק חז"ל שישו קצת בקריאת שם זה המיוחד בעניינו ונבדל מן אותו שבכתבו, לכן ודאי החליפו החולם בקמץ שהיא התמונה הנהוגה בתנועה, מצויה במקרא הרבה, ולכוונה עשו כך, לשלא יתחלף בגי בן הנום דקרא שאינו יוצא מידי פשוט שיהיה בקעה בצד ירושלים, אשר היתה לאיש נקרא שמו בן הנום, או היה זה שמה העצמי לאיזה טעם בלתי נודע". והביא הוכחה לדבריו מדברי הגמרא בעירובין (יש, א) שדרשו את גיהנם "גי - שעמוקה כגיא", "הנם - שהכל יורדין בו על עסקי חַסֵּם" (במגרא נכתב הנום, אולם הב"ח הגיה 'חַסֵּם' וכן בעין יעקב. ובהערה ב'ארשנו רענה' הוכיח כן, שהרי שמכזורים את גי בן הנום הוסיפו וא"ו להורות על החולם. ואילו גיהנם לא הוסיפו חז"ל, ושמע מניה שהוא בקמץ, ואילו בסוכה שם כתוב בלי וא"ו); וכן הוכיח מהזוהר פרשת ויקהל שהנו"ן בקמץ, ואפילו את הכתוב גי בן-הנום אף שכתוב בחולם הוא מפרש אותו כמלא וכתב בקמץ, כמו "הנה הנום", וכן בתרגום יונתן ושל כתובים נמצאו מלה זו לרוב מנוקדת קמץ בכל מקום "ולא שקר נחלו אבותינו". אף במדרש תלפיות (ענין גירעוד) מביא בשם כתבי הארז"ל, כי שני מלאכים יושבים רואים אותה פתח חיצון, שישכונמה הולכת לגן-עדן המלאכים רואים אותה וצועקים למנוינם שבפתח גיהנם חיצונו שייקחו הנשמה והיא ומקלעין אותה להם ואומרים להם הַנֵּם, כלומר הרי הם בידכם, ואם-כן הקריאה היא בקמץ.

ואף שההמרש"א כתב שם שהשם גיהנם לא נמצא מפורש בקרא אלא שסמך על הפסוק שביהושע שנאמר "אשר על-פני גֵּי בְּרִיָּהֲגֵם וגו' יורד גֵּי הַנֵּם", וימדתיכתי ברישא דקרא גי בן-הנום וכאן כתיב גיהנם [שכן יתן לקראו אותה כמלה אחת] לגבי יורד, דרשין ליה איורדי גיהנם", עדיין אפשר לחלק כדברי היעיב"ו בין לשון מקרא בחולם ללשון חכמים בקמץ. וכך אפשר להשיב גם על הראיות בספר הכוזרי (סוף מסקט) שעיקר שם גיהנם הוא גי בן הנום הנוכח במקרא, וכן בספר השרשים לרד"ק (ערך תפה), וכך כתב רבנו מ"ר תלמידי רבי יהודה בן הרא"ש בספר "אבקת רובל" (ספר שני ח"ב דף כח).

והאמת שכבר תמה על כך רבי אליהו בחור בספר 'התשבי' (ערך גיהנם), שאם גיהנם מקום עונש הרשעים אחר מותם נקרא על-שם גי בן-הנום, אם כן 'תמהתי', למה אנו קורין אותו גיהנם בפתח (כוונתו למבטא המודרי שהפתח דומה לקמץ) או בקמץ, ולא נמצא בפסוק רק בחולם", והשיב על כך בהגהותיו לרש"י הרד"ק (שורש גיא): "וכבר שאלתי בספר התשבי למה אנו גרילין לקראו אותו גיהנם בפתח או בקמץ, ולא נמצא במקרא רק בחולם. אבל בפסוק תשלג בצלמון מתורגם גהנם, כן כתוב הגימ'ל בשו"א וחסר יו"ד והנו"ן קמוצה". ואין ספק כי בזמנו של החבור שחי בתקופת הרמ"א, גם האשכנזים עדיין היו קוראים גיהנם בקמץ, ומצאנו עוד בזמן הראשונים באשכנז את רבנו תם, שהורו בתשובתו (ספר הישר סיפון מד את א'): "ומגיה חנם, בעיני דינם, למדורי גיהנם" בקמץ (ציין לזאת רבי מאיר מאווא בהערותיו על התשבי, וכן במבוא ל'אריס' ס"ו על כימות).

את תמיהת החבור, הביא גם רבי ישראל יעקב אלאוואי ב"קהלת יעקב" (לשון חכמים), ובתחלת דבריו הוא מוכיח מדברי הגמרא בעירובין שהיהנה הוא לשון חכמים ולא לשון מקרא, שכן מנו שם שבעה שמות לגיהנם, ופרך ותו ליכא? והאיכא גיהנם, כי כיוון שכמו שם ארץ תחתית שהיא גמרא, הקשה גם אמאי לא מנה גיהנם שהיא גמרא. אולם רבי יהודה פתאי כתב ב"מנחת יהודה" (ישעיה ל, פב) שיש לומר גיהנם בחולם, ולדעתו כיוון שחז"ל כתבו בחולם חסר וא"ו, טעו הלומדים וקראוהו בקמץ (ואולם היעיב"ו ב"לוח ארש"י הוכיח מזה להיפך, מ"מה שהונהג מלה זו חסרת וי"ו בכל הספרים,

שלא כמנהג ספרי משנה ותלמוד שדרכם להניחו במקום חולם"). ויש לציין לספר "שבילי אמונה" לרבי מאיר בן-אלדיב נכד הרא"ש (התביע התשע"ו עמ' 178), שמצא רמז לשם גיהנם - גֵּי הַנֵּם, כלומר שבר בְּרִיָּהֲגֵם, על-פי הפסוק באיכה ו'וַיִּקָּה בני איש" או מגורת 'נום' ו'דימהו לשינה', או מגורת 'נומי לוי' שמדברים בו, כלומר עמק הבכי שמדברים בו.

בטבעת זו

ניסח הקידושין "הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל", כבר נזכר בספרי הראשונים, כגון בספר האורה המיוחס לרש"י, בספר המנהיג, תניא רבתי ועוד. הספרדים והתימנים נוהגים לומר "בטבעת זו" בחולם, וזו הקריאה הנכונה, אף שיש מקום גם לקריאת האשכנזים שנוהגים לומר 'זו' בשורוק.

תיבת זו בחולם משמשת ככינוי ולוואי להצבעה על נקבה, ומופיעה פעמיים במקרא בפסוקים "זו לעגם בארץ מצרים בהושע (ו, טז), וכן בתהלים (קלב, ב) ו'עֲדָתִי זו אלמדם"; וכן בלשון חז"ל, כגון במשנה במנחות (פ"מ מ"א): "מגל זו, קופה זו". ואילו תיבת זו כגון בפסוקים: "עם זו ארצתי" - הכוונה עם אשר יצרת, וכן "עד יעבר עם זו קינת" - עם אשר קינת, וכן בפסוק בתהלים "ברשת זו טמנו ולכדה רגלם", הכוונה ברשת אשר טמנו, בה נלכדו רגלם, ואין הכוונה ברשת זו שהרי אינה לפנינו (כך במאמר רוב המפרשים, אולם רש"י לעיתים מפרש גם זו כמה זה בלשון נקבה, כגון בפסוק "זו חטאנו לו שבישעתי מבך. כד: "זו היא שגרהמה את המשיחה והבך", לעומת רבי יוסף קרא שביאר "בשביל דבר זה שחטאנו לו", והרד"ק פירש "זו אשר חטאנו לו, ויש מפרשים זו במקום אשר, וכן ברשת זו טמנו". ואף לדעתם שהתיבה זו גם משמשת לעיתים ככינוי הצבעה, הרי היא משמשת בלשון נקבה וזכר כאחד, וכיוון שטבעת היא לשון נקבה עדיף לומר בטבעת זו ולא זו).

ניקוד זו בחולם מובא בסידור "עבודת ישראל", וכן בסידור "תורה אור", ומובא בספר "המלך במסיבו" (ח"א ע' קלו) ששאלו את הרבי מליובאוויטש לגבי הניקוד של "מצה זו" שבסידור מנוקד בשורוק ובהגדה בחולם, ואמר שההגדה נוקדה על-פי סידור זקנו רבי אברהם דוד לאוואש ש"דייק בנקודות", ושם מובא גם כי אמר שבסידור נפלה טעות הדפוס. (יש להעיר, שהאומר "מצה זו שאנו אוכלים", הריהו כאומר "מצה אשר אשר אנו אוכלים", שהרי השי"ן שבראש המלה שאנו משמשת במקום אשר, ואין לכך כל מובן). ואכן בסידור רבי שבתי סופר שנועד בבקיאיתו בלשון הקודש, ניקד מצה זו בחולם, וציין שם "צריך לקרותה הו"ן בחולם לשון נקבה, כמו שכתבתי לעיל במלת זו פרישות דרך ארץ, כי הוא קאי על המצה שהוא שם בלשון נקבה".

אך בקובץ "מכשפי תורה" מובא בשם רבי שלמה זלמן אויערבאך, שאף שבאמת לפי הדקדוק יש לומר "הרי את מקודשת לי בטבעת זו" בחולם, כיוון שלא נהגו כן אפשר לומר בשורוק. ויש לציין את המסופר בספר "עוד יוסף חי" על רבי יוסף מוצרי, כי היה מעורר שצריך לומר הרי את מקודשת לי בטבעת זו בחולם, וכאשר אחד הנכדים התנצל לפניו שאמר בחופה בטבעת זו בשורוק, השיב לו במענה דך שאין זה ברור שצריך לומר זו, והגם שהקפיד על הדקדוק, "אבל לאחר מעשה ההסתכלות היא אחרת".

בעניין זה יש לציין, כי שגור לומר את הכלל "שכל שאין לו רוח חיים זכרה ונקבה", כלומר אפשר לומר אותו בלשון זכר או בלשון נקבה, ובתוספת יוס'טוב (נויר פ"ב מ"ב ד"ה הוה', ובתמיד פ"ה מ"ד ד"ה תבומי) מייחס ללל זה לומר אברהם אבר-יעזר. אבל שלא נמצאו הדברים בכתיב אבר-יעזר, וייתכן שהדברים עברו בעל-פה משמו. ובפירושו לשיר השירים (א, x) על הפסוק "שמן תורק נקבה, כי כן תמך על עמל ובית ומקום במקרא, במקום אחד לשון זכר ובמקום אחד לשון נקבה". ב'שדי חמד' מציין לרד"ב: "תם", והוא מוסיף ששהיה לו להביא כלל זה בשם אבר-יעזר כפי שכתב התו"ע. במאמר על המקור הביטוי ('מחקרים בלשון ספרות' עמ' 116 ואילך) מצא את הכלל בספר "מעשה אפוד" לרבי יצחק ב"ר משה הלוי (שקיבל את השם הנוצרי 'פרופיט דוראן' לאחר שאלץ להתנצר בגיורת קני"א וחי כאנוס, כשהוא מפרסם חיבורים נגד הצרות ולועג לה דבר רמז), אלא שרבי אברהם דלמשל לשון מאי-שילה (נפטר בשנת רפ"ג) העתיקו בספרו "מקנה אברם", ושם ייחסו לאבר-יעזר, ומאז נקרא על-שמו.

ואל עניינים אחרים הטעונים ליבון:

הלל הזקן חוטב עצים - על רבים מהאמוראים. וכתב מאיו מלאכה היו מתפרנסים (ראה רש"י מפורטת באור תורה מרחשון תשס"ד עמ' קטו), אולם על הלל הזקן לא נאמר מה היתה מלאכתו,

אף ששגור בכל הספרים שהיה חוטב עצים, ומצויינים לדברי הגמרא ביומא (ה, ב), שם מסופר על מסירתו נפשו ללמוד תורה מפי שמעיה ואבטרליון עד שעלה לגג התכסה בשלג וכו', אלא ששם לא נאמר במה היתה מלאכתו, ורק נאמר שם שהיה משתכר בטרעפיק, שהוא מין מטבע מסוים באותה עת (רבים מעתיקים בטעות 'טרעפיק' במקום 'טרעפיק'). המקור הראשון שהלל היה חוטב עצים הוא בפירוש המשניות לרמב"ם (אבות פ"ד מ"ה). ובמשנה היתה מלאכתו תלמוד תורה הלכה ט' כתב 'גדולי חכמי ישראל מהו היו חוטבי עצים' וה'ספ' משנה" מצייין שם שכונתו להלל הוקן, אך כתב שם שבוה עסק רק בתחילת לימודו, "אלב נשוכה לחכמה ולמד דעת את העם, התעלה על דעת שהיה חוטב עצים"? וכן כתב הב"ב ששבעה שהיה חוטב עצים עדיין לא התמנה לנשיא, והוכיח כן היעב"ץ מדברי הגמרא בקידושין ע, א שכויון שתמנה אדם פרנס על הציבור, אסור לו לעשות מלאכה בפני שלושה, ואם הדבר מפורסם שעוסק במלאכה נחשב כמו לפני שלושה, ובעניין זה יש פולמוס גדול בניית הרמב"ם שאסור לאדם לקבל פרנסה מן הציבור על משרה תורנית, אלא עליו להתפרנס מגיעת כפיו, ובדרכו נהגו חכמי תימן בכל הדורות, ואף הרב האר"י בעצמו היה צורך זה (וכוונתו), וכן בחובות (לשער) ושער הפרישות (פ"ה) ובשולח"ת הריב"ש (סימן קג).

וכבר תמחו ושאלו המפרשים, מאין נטלו הראשונים פרט זה שהלל היה חוטב עצים, וייתכן שהיתה מסורת בידם מתכני התלמוד דרך הגאונים. יש שהסמיכו את המסופר באבות דרבי נתן (פרק ו) על רבי עקיבא, שהיה מביא בכל יום חבילה של עצים ואמרו שרבי עקיבא מחייב את העניים, ואולי היתה לרמב"ם הגרסה הלל במקום רבי עקיבא.

כספר "בית ועד לחכמים" ביקש לשער, כי ייתכן להגיה בגמרא במקום 'טרעפיק' שהיה שכרו של הלל הוקן, ולומר 'טרעפיק' אותו פירש הערוך (ערך טרפיק) כשולחנות קטנים (וכן נאמר במדרש בראשית, שאמר רבי חיי בר-אבא שפעם נודמו ללודקיא והביא לפניו טרפיקין טעון ב"ו מוטות, וכן שם על לילויטס ופפוס שהעמידו טרפיקין, הכוונה לשולחנות), ולפי זה לא היה רק חוטב עצים אלא גם נגר המתקין שולחנות מהעצים מהחב. אך היו העשרה הרוקח, שכן מטבע טרעפיק היתה סלע מדינה ידוע בימיהם, ונוכרה במסכת קידושין (יא, א) וכתובות (סד, ב) בשווי של איסורא שהוא חצי זוז, כלומר חצי דינר ושוויו שלוש מעות כותב בפירוש המשניות כתובות (פ"ה מ"ו). ואף שהדבר תמא אך נפל שומר בית המדרש סוכים כן גבוא, והיתה חצי משכורתו של הלל הוקן, הסביר רבי יוסף שלום אלישיב שכיון שהבית המדרשות היו מחוץ לעיר והיו צריכים להגן על באי הבית מפני שודדים, היו נוטלים שכר כדי להוצאות. ומאידך ב"שערי ארבעה ומטות" (ח"ד עמ' עז) למד מן כמה מסתפק במועט היה הלל הוקן, שהרי לא ייתכן שכל אחד נתן סוכים כה גבוה לשומר, שאם כן היה מתעשר על-נקלה, אלא שהיה זה כסום מועט, וחציו השני של הטרעפיק היה מספיק לפריסת הלל ואנשי ביתו, וגם מעט זה לא היה מכין למחר, אלא כל יום השתכר חצי וישלם חצי לבית המדרש, והדבר מתאים לשיעור המטבע הנזכר.

שומרי הסף - על גתון ותרש נאמר במגילת אסתר, שהיו שומרי הסף אצל האשורוש ובקישו לשלוח יד במלך ולהורגו, ובמסכת מגילה (ג, ב) אמרו שביקשו להטיל סם המוות במאכליו. ותמיהה גדולה בדבר, כיצד יכולים השומרים העומדים בפתח ארמון המלוכה, להרעיל את המלך באמצעות המאכלים? וכי השומרים ממונים להניח מלך את המאכלים? אלא שבאמת משמשת מונת 'ספ' במקרא גם בלשון כלי, כמו "וטבלתם בדם אשר בסף", הכוונה בדם אשר בקערה (כתרגום אונקלוס ופירוש רש"י שם), וכן מפרש רש"י בשמואל ב' (יז, ג) על הפסוק "משכב וספות וכלי יוצר", "וספות - כלים להשתמש, כמו שומר הסף", ורש"י מבאר איפה את תפקידם של גתון ותרש שהיו שומרי הכלים, ולפי זה מובן כיצד ביקשו להכניס אדם במאכלו, שכן היו ממונים על כלי מונת. וכן גם בתרגום ארס במאכלו, שכן היו ממונים על כלי סריס' דמלכא מנטרי מניא", כלומר שומרי הכלים. והדבר מתבאר גם בדברי הגמרא במגילה שם, שאמרו "מיום שבאת ז"ל לא ראו שנה בעיניו, בוא ונטיל ארס בספל כדי שימות", ומפרש הרשב"י שאשורוש היה "צמא לשתות", וכיוון שהיו ממונים להניח לו מושקע, קצה נפשם בו וביקשו להטיל ארס בספלו ולהמיתו.

אולם באמת כבר מציון מחלוקת תנאים בירושלמי פסחים (פ"ה ה"ה) על הפסוק "וטבלתם בדם אשר בסף" הם הכוונה בדם אשר כלי, או בדם שבאקופת הדלת והיה כלי על האסקופה וטובל וזוה, ובמגילתא על הפסוק נחלקו רבי ישמעאל ורבי עקיבא אם הוא כלי או אסקופה, ולפי רבי ישמעאל עושים גומא באסקופה והיא עצמה נעשית כלי. ואף בתרגום המגילה (כשנת תרגום שני הנוכח) נאמר "מנטרי פלטיא" כלומר שומרי דלת הארמון, וכן מתבאר הפסוק

בישעיה "וינועו אמות הסיפים" מלשון סף הדלת. ואף שכאמור תמחו כיצד הגיעו בנתן ותתש אל המלך, כבר כתב אבן עזרא "משומרי הסף בחצר הפנימית", ונראה שביקש לדייק ולבאר כיצד הגיעו אל המלך, המלך, כיוון שהיו השומרים בפנים החצר והיו קרובים אל המלך ומוזנו. ואילו המהרש"א במגילה (שם) מיישב שהיו שומרי הכלים ושומרי השער גם יחד, והיו ממונים על שני התפקידים.

מים שחוקו אבנים? - כולנו בקיאים מילדותנו בסיפורו חייו של התנא רבי עקיבא, שביקש ללמוד תורה (בלדו או בירושלים, יש בכך כמה גרסאות ב"אבות דרבי נתן" שהוא מקור הסיפור) בן ארבעים שנה, וכאשר עמד על הבאר וראה שהאבן חקוקה, התפלל מי עשה זאת, וכאשר אמרו לו וכי לא קראת את הפסוק (בבבוי ד, יט) "אֲבָנִים שֶׁחֲקוּ מַיִם?" (ומכאן הוכיח מהר"ש"ר רבי יוס'טוב צהלון בבאור "מגן אבות" לאבות דר"ג, שם עמ'הארץ דאז, היו בקיאים לפחות בפסוקי התנ"ך, ואף שרבי עקיבא לא ידע אפילו אותיות אל"ף בית", היה גורם הדברים משמע ולא כתב, אלא מצוות אנשים מלומדה בדרך מושלי משלים). מיד דן רבי עקיבא קליוחומר בעצמו, אם הרהר פסל את הקשה, דברי תורה שקשים כבדלו על אחת כמה וכמה ושחוקו את לבי שהוא חכם ורם, ומיד חזר ללמוד תורה ונתעלה ביותר.

מקור הדברים הוא כאמור ב"אבות דרבי נתן" (פרק ו), אולם שם כתוב כי לא המים חקקו את האבן, אלא חבל הדלי שבו שואבים את המים, כיוון שהיה עולה ויורד שוב ושוב נשחקה האבן מפני החבל, וכן כתוב שם במפורש: "אמר, מה חקק אבן זו? אמרו לו חבל שתדיר עליה בכל יום", ובנוסח אחר של "אבות דרבי נתן" (הנוכח בדברי הראשונים) נוסח תמיהת רבי עקיבא "מי חקק את החוליה הזו? אמרו לו החבל, אמרו להם ויכול אותו אמרו לו הן מפני שהוא תדיר עליה. אמרו לו ולכן אתה תמה? מים שחוקו אבנים, שנאמר אבנים שחוקו מים, ועוד שהמים רכים יותר מהחבל, אמרו להם [אף] כי לבי קשה כאבן אלך ולאמדו פרשה אחת מן התורה". וכן ננוסח צרפת של "אבות דרבי נתן": "אמר מי חקק את האבן הזאת, אמרו לו חבל של דלי חקקה, שתדיר [נוטף] עליה כל היום". תיבת נוטף היא תוספת המעתיק של כתב היד, ומשמעו עניין תלייה של חבל הדלי, ולאו דווקא נטיפה של טיפות מים. וכך מסופר גם במדרש הגדול (שמות ד, יג), שהשיבו לו כי החבל שחוק את האבן ולא המים. אולם בהגות על "אבות דרבי נתן" של רבי תם בן ירחיא מקושטא בספרו "תפנת ישרים" הגיה לומר שהמים שחוקו את האבן, וכנראה הגיה כן כדי להתאים את המסירה עם תשובתם של הראי"ם שהוכיחו את הדבר מהפסוק באיוב "אבנים שחוקו מים", ולא החבל שחוק אבנים, אבל לפי הגרסה השנייה שהוזכרה באבות דר"ג, אין מקום לתמיהה ולהגהה שבעקבותיה. ובדפוס וילנא הוכנס התיקון דפוס "אמרו לו המים שתדיר נחליה כל בכל יום", ומאז נחקק הדבר בלב ההמון, שהמים שחוקו את האבן ולא החבל. בספר "כרם שמעון חיים" עמ' נה, השתכח בהבנת הדברים בטעות שאפילו תשב"ד לא טועים בו: "אמר מי חקק את האבן הזו? אמרו חבל שתדיר עליה כל היום", ובסוגריים 'הסביר' את הדבר: "פירוש, שתעכב בהבנת מה שקרה עם האבן כל היום", מסתבר שהמחבר קרא את תיבת 'חבל' בניקוד 'חָבֵל', וחשב שהתשובה לרבי עקיבא היתה, 'חָבֵל שתעמד לו היום ותתבונן למה כיוצא בזה חקקה האבן', שכן מקרא מלא הוא אבנים שחוקו מים... יש לציין, כי מהר"ש"ץ בפירושו "מגן אבות" לאבות דרבי נתן הנוכח (דפוס מכתב יד בב"ב תש"ע עמ' כט), מבאר את שאלת רבי עקיבא ששאל בנוסח "מה עשה עמו ז"ל? ולא שאל מי חקק, שכן תמה מי באמת חקק את האבן, המים שניגרים מהדלי או החבל שעולה ויורד על-פי האבן, ולכן שאל מה חקק ולא מי, ולכן השיבו לו מלשון הפסוק "אבנים שחוקו מים", שלא ייתכן שהמים שחוקו את האבן, שאינם שוחקים אלא כשהמים תדירים על האבן אבל פעם אחת לא, ועוד הרי נאמר בפסוק שחוקו מים, ולא נאמר האבן, שהמים שוחקים האבן לגמרי לרוב התמדתם עליה, וכאן שהיא חקוקה מעט משמע שהיא מן החבל, ולפי זה יתבאר גם מדוע הביאו לפניו את הפסוק אבות הכיר כאמור אף שהיה עס-הארץ. ומכאן למד רבי עקיבא קליוחומר, אם החבל שהוא קשה לא שחוק את האבן רק חקקה, הרי שגם דבריתורה חקקה את לבי בלבד, ולא יסלקו אותו לגמרי, אלא יעשו בו שובל שייכנסו דבריתורה בתוכו. והוא משער, שיייתכן שמתחילה פירש רבי עקיבא מלימוד התורה, לסיבת היותה תושיה שמתשתת כוח היותה בעלת רמים שנאמר בה שחוק, וחשש מחשיקה לגמרי, אבל עולה בראותו החבל שלא עשה כי אם חקיקה, חזר בו מאותה סברא ולמד תורה, ולכן נאמר "מיד חזר ללמוד תורה" (וכתב שיייתכן גם לגרס "חזר ללמוד תורה, כלומר השתדל לחזר אחר התורה ללמוד).

אות קין - ביטוי זה משמש קצת לאות קלון ותווית שלילית שנודבת לאדם, באשמה על מעשה קשה ואותו הוא נושא כל ימיו. ומקורו מקין בן הברכר של אדם הראשון שהרג את

הבל אחיו, אולם באמת הביטוי משמש במקורו בדיוק להפך, כסימן של הגנה ממי שחפץ להורגו על מעשהו, כפי שנאמר "וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אותו כל מוצאו". המפרשים נחלקו אם הכוונה לאות ממש משום של הקב"ה שחוקו לקין על מצחו, או סימן אחר, אולם בוודאי נועד הדבר להגן על קין שלא יהרגוהו. הביטוי התגלגל והתפתח לאות קלון, על-שם מעשהו של קין שהרג את אחיו היחיד, ובכך התרחק מביאורו המקורי.

נחום איש גמזו - במסכת תענית (כא, א) אמרו על נחום למה קראו לו נחום איש גז? מפני שעל כל דבר שאירע לו, היה אומר "גם זו לטובה" (ואף תלמידו רבי עקיבא הלך בעקבותיו, והיה נוהג לומר "כל דעביד רחמנא לטב" - ברכות כ, ב; ובשולחן ערוך [או"ח רל, ה] וכתב הלשון בהריב"ה כפי המשנה "כל מה דעביד רחמנא לטב עביד"). אולם רבנו חננאל הערוך כתבו, שכינויו של נחום איש גמזו בא לו על שם עירו 'גמזו' שנוכר בדברי הימים "וְאֵת גְּמָזוּ וְאֵת בְּנֵי־הָהָר" (כיום נמצא באזור מושב בשם גמזו, בסמוך לעיר כך שמת בין מודיעין ולוד), וב'ביאור המפרשים' ("בית יעקב" לרבי יעקב טולדיאנו, הגהות יעב"ץ, "הפלאה שבערכין" על הערוך, "סדר הדורות" ועוד), שגם בגמרא תענית ידעו שנוקרא על-שם מקומו, אלא שהתמיהה היתה למה השתנה כינויו ונקרא 'איש גמזו' ולא 'גמזו' (ורבי שלמה אלקאי המובא ב'בית יעקב' תמח' אהתא על שאלת הגמרא למה נקרא איש גז, דלמא על שם עירו? ומציו שרבי עקיבא אילקע לגמזו, וכתב שהתמיהה היתה למה נקרא גמזו בשתי תיבות נפרדות, בעוד העיר נקראת כתיבה אחת, ותמה עליו שם בבבית יעקב, כי קשה להבחין בכתיב שם זה אם היא כתיבה אחת או שתי, ולכן ביאר כאמור שהתמיהה היתה על שינוי הניקוד בין חיריק לפתח), ולכן השיבו שהיה רגיל לומר "גם זו לטובה", וב"סדר הדורות" מביא בשם ספר "תאוה לעיניים", כי תמיהת הגמרא היתה, מדוע נקרא 'איש גמזו' ולא "נחום גמזו" על שם העיר (ומכאן גם ראה שיש לומר כאן 'גז' בכולם, כיון העיר גמזו, ולא זו שמשמעותה כאמור 'אשר'). והשערה הרקוקה כתב בספר "בקות התלמוד" לרבי יעקב יחזקאל הלוי אב"ד אושפיצין וביטעקו, כי נחום נקרא גמזו, על-שם הארגו שהולך אל המלך ובעל האכסניה שברך החליפו את האבנים הטובות שבו בעפר, ולשון גמזו ביוונית הוא מילוי, ומסיף עוד שזה היה רמז למנהגו של נחום שהיה נוהג בתורה דרך ריבוי להרבות כל מה שייכול להרבות.

רבנו בחיי - ספרו "תורת חובות הלכות" (זה השם המלא המתורגם משמו העברי, ושמו קוצר ל"חובות הלכות") הוא אחד מספרי המוסר היסודיים שבידנו, אולם מעט ידוע על המחבר רבנו בחיי ב"ר יוסף אבן עבדון מסרגוס שבספרו (תחת השלטון המוסלמי בימי חסד הרבה של היותם ספר, והיה בידו של רש"י), ואפילו כיצד להגות את שמו אינו יודעים בוודאות. הספרדים רגילים לכתונו 'בחיי', והאשכנזים 'בחיי' או 'בחיי' ואולי הוא קיצור השם פְּחָאֵל. אחרים סבורים כי שמו היה 'בחיי' כמו השם יחזקאל שהיה נפוץ בקרב יהודי תימן, או שמת פְּחָאֵל ביו"ד עיצורית כמו זְפָאֵל (נפ).
ישנם גם שמות משפחה של גדולי תורה מפורסמים, אשר נקראים בפניו בניקוד שונה מהמקור: רבי דוד אבןדרהם - נקרא בדרך כלל אַבְנֵדְרָהֶם, אולם השם הנכון הוא אַבְנֵדְרָהֶם (או אבןדרהם), שכן המשמעות בערבית היא 'אבן הדרכמן' הוא מטבע דירהם, שהוא מטבע שהיה בשימוש בארצות האיסלאם, ואף הרמב"ם השתמש בו בפירוש המשניות למסכת דעות) כדי לחשב את מידת הכפיפות שהיא כ"ז דירהם, או אבי המיסים, ויש אומרים שנקראת כן על-שם שפירש את התפילות שטבעו חכמים. דון יצחק אברבנאל - נקרא אַבְנֵדְרָהֶם, אולם הוא חתם 'אברבנאל' והגיוו הנכון 'אַבְנֵדְרָהֶם', שנוצר כנראה מהשם אברהם, ודורשי רשומות דרשוהו 'אַבְנֵדְרָהֶם', על-שם ייחוס בני המשפחה לדוד המלך מושבט יהודה כפי מסורת המשפחה. את רבי שלמה אילעזר אַלפַּנְדָּאָרִי מקושטא מנינים בטעות אַלְפַּנְדָּרִי (וכן גם מנינים את שם הרחוב שבשכונת מקור ברנך בירושלים שנקרא על-שמו, ובו התגורר בסוף יו"ש, אולם שם המשפחה הוא אַלְפַּנְדָּרִי, וכך חתם בעצמו אלפאנדארי, וכן נקראו כל בני המשפחה שבה היו רבנים ומורי הוראה ומחברי ספרים נודעים, ומשמעות השם בערבית גובה המיסים. הרש"ש על ההגהות רבנו שמואל שטראשין - נקרא שְׁטְרָאשׁוֹן, אולם המשפחה הוא אַלְפַּנְדָּרִי, ולא מפני מנהגם של בני ליטא שלא הבחינו בין ש"ן מינית לשמאלית כבני אפרים, אלא על-שם העיר סטראשין שבפרוסיה הלכנה ליד העיר הולמ, שמשם מוצא חותנו הנגיד (או כפי בשם ה' בסמוך לילנא), ונטל ממנו את שם המשפחה לאות כבוד על שפרק ממנו את עול הפרנסה. מוצאו שלו היה מוסקוביין ועל-שמה היה ממונה תחילה, כנזכר ב"חכמת אדם" שנודפס בחיבת הרש"ש ב"ן ש"ן שניס בלבד: "אחר זמן הראה לי הכולנו מוהר"ש שאקועיצער".